

Станоје Бојанин

Византолошки институт САНУ, Београд – Србија

e-mail: sbojanin@gmail.com

ЕПИТИМИЈНИ НОМОКАНОН ГОРАЖДАНСКОГ МОЛИТВЕНИКА (1523) У СВЕТУ ШТАМПАНЕ И РУКОПИСНЕ КЊИГЕ*

Апстракт: У раду је представљен недовољно познат састав Горажданског молитвеника, Епитимијни номоканон Псеудо-Зонаре. Његова појава у штампаној књизи сагледана је у неколико равни. Указано је на значај избора издавача Теодора Љубавића да објави састав који није преовладавао у рукописним требницима XIV и XV века и да њиме истовремено обогати постојећу понуду штампаног текста. У основним цртама анализирани су садржај и структура Епитимијног номоканона у односу на његову старију и каснију јужнословенску рукописну традицију. Наведене појаве су сагледане у светлу реверзибилног процеса преноса текста из штампане у рукописну књигу која је доминирала у свету писане речи током XVI и XVII века.

Кључне речи: Стара српска штампана књига, Горажданска штампарија, требник (молитвеник), Епитимијни номоканон Псеудо-Зонаре, парохија, Османско царство, XVI век.

Обавезне књиге средњег века и прве српске штампарије

У средњем веку је успостављен основни инвентар богослужбених књига парохијских цркава. У кратком црквеноправном саставу *Из законика светих отаца на потребу поповима и свим људима* који потиче вероватно из времена Стефана Душана, наведено је седам основних књига: „апостол, јеванђеље, литургија, триод, номоканон, псалтир и октоих“. Те су књиге, истакнуто је, биле неопходне ради обављања „службе господским празницима“ и дате су „на поуку људима“.¹ Сличан попис књига садрже и други текстови. У једном пенитенцијалном зборнику наводи се обавеза свештеника да поседује „јеванђеље, апостол, молитвеник, октоих, псалтир, литургију, минеј, триод, часловац“. У супротном, сматрало се да „није достојан поповства“.²

Поменуте заповеди преносе опште схватање о књизи као основном средству свештениковог позива и неопходном услову за обављање пастирске делатности. Не би их требало сматрати као део неког програма који су у средњовековној хришћанској држави систематски спроводиле црквене власти. Оне су пре подсетник, нека врста

* Рад је резултат истраживања на пројекту Традиција, иновација и идентитет у византијском свету (бр. 177032), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Соловјев 1934/1935, 37.

2 Наведено из требника са епитимијним номоканоном БАН №53, л. 161б из шесте деценије XV века.

коректива локалном свештенству на које се одговарало различито, у зависности од конкретних услова и прилика. Уосталом, знатан број рукописних књига настао је трудом парохијских клирика. Истовремено, заповеди су и непотпуне, јер не садрже једнообразан списак неопходних књига. У оба текста постоје варијанте и међусобно се разликују у четири важна наслова. У првом је наведен „номоканон“, а у другом „молитвеник“ тј. требник, минеј и часловац.

Појавом штампарства у српским земљама није напуштен постојећи концепт неопходних књига. Штампана књига с краја XV и током XVI века остала је у највећој мери средњовековна, подражавајући по свом спољашњем изгледу рукописну књигу (облик слова, употреба скраћеница, киноварна слова у наслову и приликом истицања одређених речи и сл.), док је по садржају остала, углавном, црквена и богослужбена, намењена парохијама и манастирима. У Југоисточној Европи су се штампарске радионице оснивале углавном при црквама и манастирима у којима су се умножавале рукописне књиге.³ Октоих је била прва штампана ћирилична књига на српскословенском и њу је објавила штампарија војводе Ђурђа Црнојевића на Цетињу јануара 1494. године.⁴ Са штампањем служабника или литургијара („литургија“ у средњовековним текстовима) у Венецији отпочињу рад штампарије трговачких и предузетничких породица Љубавића и Вуковића (око 1519/1520 године).⁵ У наредних неколико деценија различите штампарије у Венецији и Југоисточној Европи објавиле су једно или више издања служабника, октоиха, четворојеванђеља, псалтира с последовањем (у којем се обично налази и часловац), минеја, триода, апостола и молитвеника са или без „номокана“.⁶

Падом Зете крајем 1496. нестало је политичке власти која је финансијски стајала иза рада штампарије. Касније основане штампарије од краја друге деценије XVI века заснивале су се на појединачним напорима заинтересованих лаика и свештеника.⁷ Као власници штампарија појављују се имућнији трговци и предузимачи, који су у складу са својим пословним схватањима на штампарију гледали као на сваку другу радионицу, а на њен производ као на робу.⁸ Истовремено, представљали су се и као мецене, спремни да се ухвате у коштац с несташницом црквених књига у времену које је следило иза османских освајања⁹ и да по угледу на „Фруге“, Грке и друге „језике“ уведу

3 Уп. Чурчић 1974, 54.

4 *Пет векова српског штампарства 1494–1994*, 155–159. Штампане исте књиге неколико година раније, 1491, отпочела је са радом штампарија Швајполта Фиола у Кракову, Чурчић 1994, 15.

5 *Исто*, 192–193.

6 О наведеним књигама видети одреднице под њиховим именима у „Лексикону српскословенског штампарства“ који је приредио М. Пешикан у: *Пет векова српског штампарства*, 71–218. Треба скренути пажњу да у *Лексикону* не постоји одредница „Апостол“, вероватно зато што је књига штампана у штампарији Димитрија Љубавића у Трговишту и припада историји румунског штампарства. У *Лексикону* не постоји ни одредница „Номоканон“, односно „Епитимијни номоканон“.

7 Уп. Чурчић 1974, 53–57.

8 Својевремено је Сима Тирковић 1997, 459 указао на поговор из Служабника браће Љубавић из којег сазнајемо да је књига била намењена продаји и да јој је цена снижена зарад вечног помена њених издавача, *Литургија 1519*, 100'. О финансијској страни старог српског штампарства, в. Пантић 1967, 52; Чурчић 1991–1992, 196. Детаљну анализу о мотивима штампања књига Божицара Вуковића, в. Лазић 2013, 49–102.

9 То је најчешћи топос у поговорима штампане књиге, још од времена војводине штампарије на Цетињу, Немировски 1996, 291–293 који је у ранијој историографији био дословно тумачен, о томе в. Лазић 2013, 77–81, *passim*.

штампану књигу у српску културу.¹⁰ У штампарском подухвату нису били усамљени, пошто су се о одабиру књиге, организовању њеног садржаја и коначног изгледа текста старали клирици, углавном јеромонаси. Тако су се у одређеном историјском тренутку, на истом послу увођења нових технологија у службу писане речи нашли представници трговачког и предузетничког слоја с једне стране, и свештеници у монашком завету, ђакони и дијаци, с друге.¹¹

Венеција је била веома јак центар европског штампарства и њено присуство на Источном Јадрану давало је снажан подстрек оснивању штампарија са српским књигама, било у самом граду било у њој суседним крајевима Османског царства. Једна од првих штампарија XVI века са српскословенским књигама у Венецији била је штампарија Љубавића, основана старањем Божидача Љубавића Горажданина, у науци позната као Горажданска штампарија. Божидар, некадашњи угледни трговац,¹² који је старачке дане проводио у Манастиру Милешеви, послао је своје синове Ђурђа и јеромонаха Теодора у Италију да изуче занат и организују посао у вези са штампањем књига. Штампарија је, као што је поменуто, са радом отпочела 1519. године и већ приликом рада на првој књизи, Служабнику, Ђурађ је преминуо. Био је то један од разлога да се штампарија пресели из Италије у отаџбину, у Горажде, где је наставила са радом под јеромонахом Теодором, који је објавио Псалтир с последовањем (1521) и Молитвеник (1523). Тим књигама је завршена горажданска фаза рада штампарије Љубавића. Рад је обновила двадесетак година касније под руководством Божидаревог унука Димитрија Љубавића у другачијем политичком и језичком окружењу, у Трговишту, у Румунији.¹³

Једно од важних питања у истраживању старог српског штампарства, према томе и Горажданског молитвеника и његове „покајничке књиге“ или епитимијног номоканона, тиче се начина на који је вршен одабир текстова који би се репродуковали новом техником и њиховог каснијег утицаја у средини којој су били намењени. Због богослужбеног и црквеног карактера књиге, с таквим изазовима су се суочавала црквена лица, па и гораждански штампар јеромонах Теодор Љубавић и његов сарадник *дијак* Радоје. Њихови погледи на садржај требника били су у приличној мери другачији од цетињског састављача књиге, јеромонаха Макарија и његовог мецене војводе Ђурђа Црнојевића.

10 Из говора Вуковићевог „Зборника за путнике“, Nemirovskij 2001, 304, 350.

11 Уп. Медаковић 1958, 41–62 поглавље „Мајстори старих српских књига“ или „Лексикон српскословенског штампарства“, *Пет векова српског штампарства*, 71–218 где су поименце наведени сви познати учесници штампарске делатности.

Веома је мало података о улози више црквене хијерархије у изради штампане књиге. На то посредно указује усамљени пример Никанора, митрополита Новог Брда, значајног градског привредног центра, чија је штампарија радила у Манастиру Грачаници (1539) објавивши једну књигу, или Данила, игумана Милешевице који је подстицао штампарску активност, и чији се манастир налазио на значајној раскрсници путева који су повезивали територије венецијанске републике и Дубровника са престоницом османског царства. Ова појава је одавно примећена у науци и различито је тумачена, уп. Радојичић 1967, 35; Чурчић 1974, 54.

12 Пантћ 2008, 17–25 је указао на дубровачки документ који сведочи о пословним везама Божидача Љубавића у последњој деценији XV века.

13 Радојичић 1958, 289–290; *Пет векова српског штампарства*, 92–98; Мано-Зиси 2008, 169, 208; Чурчић 2008, 335–360.

Требник Љубавића штампан „при храму“ Св. Ђорђа у Горажду

У корпусу књига које су објављене током краткотрајног рада штампарије Црнојевића налази се и требник или молитвеник (1495–1496), како су ту књигу назвали њени издавачи и корисници.¹⁴ Било је то последње, данас сачувано, издање војводине штампарије.¹⁵ Отпочињањем нових штампарских активности од краја друге деценије XVI века, требник се поново нашао на репертоару. Али, по садржају то није била иста књига. Постојећи Молитвеник Ђурђа Црнојевића није послужио за штампање књиге која је објављена 1523. године „при храму“ Св. Ђорђа „у месту Горажду на реци Дрини“.¹⁶ Произашла из штампарије Љубавића, нова књига је имала извесног утицаја у круговима штампарских предузетника и двадесетак година касније поново је штампана, овог пута у Трговишту, у Румунији (1545) и у Манастиру Милешеви (1546).¹⁷ Појавом Горажданског молитвеника, Требник цетињске штампарије није замењен, нити се за њега изгубило интересовање. Божидар Вуковић га је у Венецији изнова штампао 1538–1540. године,¹⁸ а 1570. доживео је још једно издање у венецијанској штампарији которског властелина Јеролима Загуровића.¹⁹

Пошто други молитвеници нису штампани, можемо говорити о два типа српског штампаног требника. Треба их разликовати од књиге која се појавила 1520. године у Вуковићевој штампарији и која је у науци не баш срећно названа „Молитвеник“.²⁰ По својој структури и намени књига није требник и представља извесну новину у односу на средњовековну традицију зборника.²¹ Штампана технологија је учинила да буде опремљена низом илустрација које су мање или више пратиле текст, као што су слике Распећа, Богородице и светаца.²² Таква књига није имала посебно име и од издавача је представљена описно, навођењем садржаја којег су чиниле и одређене молитве. Божидар Вуковић јасно разликује ову књигу од молитвеника, који је касније штампао. У поговору издању из 1520. образлаже намеру да књигу штампа не „великим словима“ као друга „писанија црковна“ (у које спада и требник), већ „мањим словима“ да би „удобно“ било за оне „који на пут иду“.²³ Одатле је у науци скован, исто тако дуго присутан и не баш прецизан, али мање збуњујући назив „Зборник за путнике“.²⁴

14 Употреба назива молитвеник за требник је средњовековна и прихваћена је била од стране издавача штампане књиге, в. *Молитвеник 1523*, 296'; за друге штампане књиге, в. Немировски 1996, 442; Nemirovskij 2003, 388. Оба назива сматрана су синонимима: sJa knJga gl#emQ trebnik#. es# mlitvnik#, Райков 1986, 78.

15 Немировски, 1996, 442–462; *Пет векова српског штампарства*, 146.

16 *Молитвеник 1523*, 296'; Nemirovskij 2001, 384.

17 О штампарији у Трговишту в. нап. 13. За Милешевски требник, уп. *Пет векова српског штампарства*, 97, 148.

18 Немировски 1993, 95–102; Nemirovskij 2003, 387–413. На основу Вуковићевог требника учињена је реконструкција изгубљених текстова Црнојевићеве књиге (в. ниже нап. 31).

19 Немировски 1993, 175–182.

20 Nemirovskij 2001, 301, 341 ову књигу назива „Molitvenik (Gebetbuch)“, док у српским издањима прави разлику између „Молитвеника – Требника“ и „Молитвеника – Зборника за путнике“, Немировски 1993, 34, 40, 95.

21 Осврт на њен другачији садржај и намену у односу на средњовековне књиге, Мано-Зиси 1986, 151–171.

22 Немировски, 1993, 29, 39; Nemirovskij 2001, 301, 341; уп. С. Петковић 1994, 29–33.

23 Немировски, 1993, 28; E. L. Nemirovskij 2001, 304, 350.

24 Новаковић 1877, 129–167.

Ранија истраживања су указала на разлике у садржају између Црнојевићеве и горажданске књиге. Немировски је изнео запажање да је прва била намењена монашкој средини, а друга мирјанима. Та различитост је приметна већ на појавној равни – цетињска богослужбена књига отпочиње чиновима намењеним монашком напредовању и монашким опелом, а горажданска обредима животног циклуса.²⁵ Разлике, ипак, нису формалне. Оне значајније примећују се у изостављеним или унесеним текстовима. Цетињска књига садржи обреде и молитве које су намењене напредовању појединца у црквеној и државној хијерархији. Обухваћени су сви клирикални степени, од свећеносца и чтеца до епископа, митрополита и патријарха. Световна хијерархија власти представљена је обредима „постављења“ (крунисања) цара и „постављења“ деспота, кесара, кнеза и других представника власти.²⁶ Садржај јасно указује на књигу која је произашла из владарског окружења и била намењена не само монашкој средини, већ и потребама државне и црквене власти. Супротно томе, Молитвеник јеромонаха Теодора Љубавића састављен је у сасвим другачијим историјским околностима, у земљама којима је владало Османско царство. Нова књига је била испуњена обредима, молитвама и другим саставима који су већим делом намењени „обичним“ верницима и пастирској пракси свештеника (јереја и архјереја), садржећи и важније монашке обреде. Љубавић се придржавао основног обрасца средњовековног требника као вишенаменске књиге, старајући се истовремено да штампарски подухват његове радионице буде и финансијски исплатив.

Можемо се сложити са примедбом Немировског да Требник јеромонаха Теодора посвећује знатну пажњу обредима који се тичу живота мирјана. Он указује на чинове крштења, веридбе и венчања, погребца и помена умрлом, којима отпочиње Гораждански молитвеник.²⁷ Осим наведених, постоји и низ других чинова и молитви који потврђују свеобухватни карактер ове књиге. У првом реду то су „молитве за сваку потребу“. Оне се односе на конкретне активности и предмете човекове свакодневице, било да су намењене одласку у риболов или почетку сваког посла, било благосиљању новог дома, грожђа и рибарске мреже или се тичу ритуалног очишћења „нечистог студенца“ или показују старање о младом вину и другим врстама пића, али и о купусу. Гораждански требник садржи и Чин литије намењен обредним обиласцима атара парохије, као и три Молитве Св. Трифуна које се читају на њивама, у виноградима и житницама.²⁸ Због њене практичне намене, књига је опремљена тако да буде једноставна за руковање у свим приликама. Приступ је олакшан поделом садржаја на тридесет поглавља, чији је редослед штампан на самом њеном крају. Наслови поглавља су посебно истакнути црвеним словима, са почетним речима штампаним у верзалу и редним бројем отиснутим на маргини.²⁹

25 Немировский 1998, 394. Симић 2008, 157–160 је невелику пажњу обратио Горажданском требнику, прилично уопштено представљајући његов садржај.

26 Уп. Мано-Зиси 1993, 25–27; Немировскиј 1996, 245–253; Симић 2008, 157–158. Немировски 1996, 453–455 сматра да наведени тип Цетињског требника има своје образце у рукописној традицији које проналази у садржају требника Московске синодалне библиотеке №374 из прве половине XV века. Могли бисмо указати и на друге примере, као што су два дечанска требника, један са краја XIV и другу из 1422. године, Дечани №69 и Дечани №68, *Опис*. 238–255.

27 Немировский 1998, 394.

28 Молитве Св. Трифуна из штампаног Милешевског требника објавила је Цибранска-Костова 2007: 182–186 у прилогу своје књиге у којој се није детаљније бавила Горажданском и Милешевском штампаријом. Реч је о уобичајених три молитви, мада их је могло бити више (до пет), и све њих је, на основу рукописа Хил. №167 из друге четвртине XV века, објавила Димитрова 2012, 328–351, указујући на варијанте из милешевске књиге.

29 Слично решење је примењено и у Црнојевићевом требнику, што је олакшало његову

Тридесето поглавље Молитвеника садржи епитимијни номоканон. Његовим штампањем испуњена је извесна празнина у старом српском штампарству, када је реч о неопходним књигама за обављање свештеничког позива. „Номоканон“ који се у средњовековној заповеди помиње као обавезна књига, не односи се на Светосавски номоканон, односно на превод Номоканона у 14 наслова са тумачењем и на друге велике и званичне канонске зборнике. Под овим називом углавном се препознају црквеноправни састави пенитенцијалне садржине, намењени исповедничкој пракси. Њихово присуство у Горажданском молитвенику учинило је да греси набројани у Чину исповести добију конкретно вредновање у дужини прописане епитимије и свакодневних

33 Други назив ове молитве је *mlt#va naeti vino kpylo*, Синај №17, л. 1796, требник српске редакције из XIV века. Молитва је једна од најраније преведених из грчког евхологиона и налази се у најстаријем словенском, глагољском *Синајском евхологиону* из XI века. Од краја средњег века примењивала се сигурно и на другу врсту пића, о чему сведочи проширење њеног наслова, као што је учињено у требнику с почетка XV столећа: *mlt#va naeti vino kisylo i vsako pt#iE kisylo*. О томе в. Тончева 2000, №11, 19, која је испитала словенске рукописе који се чувају у Бугарској и мањи број њих из Свете Горе и ватиканских збирки. На основу наших истраживања и материјала који је Тончева прикупила и представила, можемо сматрати да је гораждански наслов молитве јединствен.

поклона. Био је то један од непосредних начина преношења црквеног концепта греха, покајања, опроста и казне у свет лаичке културе и морала. Епитимијни номоканон је, дакле, представљао основни и најважнији састав по којем се Требник Теодора Љубавића издвајао у односу на постојећу књигу војводе Ђурђа Црнојевића и касније штампане молитвенике Божицара Вуковића и Јеролима Загуровића.

Епитимијни номоканон Псеудо-Зонаре

Правни састав који је штампао Љубавић познат је у науци под именом Епитимијни номоканон „Псеудо-Зонаре“. То је словенска верзија грчког епитимијног номоканона анонимног (или анонимних) састављача, који је понео назив према свом издавачу Котелеријусу из XVII века.³⁴ Његов наслов је свеобухватан, свечан и ауторитативан: *pravila st#Qh aps#lq i st#Qhq z# sxborq rrp#dwbnQh i bg#onosnQh wt#cq na[i]h. w eps#kpyh I w ierewh I w mnihwh# i w ldlx mirskQh zapovyd vsakQe i Ustavq i rgydanJa st#Qih.*³⁵ У наслову се позива на ауторитет правила светих апостола и васељенских сабора светих отаца и исказује његова севоухватна намена навођењем различитих друштвених слојева као што су епископи, попови, монаси и „мирски људи“.

Алексеј Павлов је својевремено изнео мишљење да грчки текст није настао пре XII века, а за *terminus post quem non* узима време појаве његових првих словенских верзија.³⁶ Најстарији сачувани словенски рукопис писан је бугарском редакцијом на хартији која се датира у четврту деценију XIV века (ГИМ Хлудов №76).³⁷ Из девете деценије истог столећа потиче један други зборник црквеноправног садржаја бугарске редакције, ЦИАИ №1160, који је преко фототипског издања доступан за истраживање.³⁸ Најстарији сачувани српски преписи настали су нешто касније, и у оне садржајније и боље очуване убајају се требник из седме деценије XV века (БАН №53)³⁹ и „Законик“ из око 1500. године (САНУ №29).⁴⁰ Узето у целини, број сачуваних словенских текстова

34 Cotelierius 1677, 68–158. Име словенске верзије Епитимијног номоканона потиче из руске рукописне традиције која је, за разлику од јужнословенске, ауторство приписивала византијском правнику Јовану Зонари из XII века и назвала га је „Зонарџ“ или „Зинарџ“. Ово је посебно битно нагласити када се зна да постоје и јужнословенски састави групе канона из Синтагме у 14 наслова са тумачењем Јована Зонаре (*skazanje sry; q protlqkq lwana monaha zonnare*). Један од најстаријих рукописа са овом компилацијом је требник српске рецензије из око 1350. године који се чува у Архиву ХАЗУ (ЈАЗУ), Мошћин 1955, № 174, 231–233, Бојанин 2005, 117 са старијом литературом. За новије истраживање, видети Белякова 2009: 235–242.

35 Читање према БАН №53, л.101а; уп. *Архивски номоканон*, 346; Cotelierius 1677, 68.

36 Павлов 1897², 40–42. За новија језичка и текстолошка истраживања у вези са Епитимијним номоканоном Псеудо-Зонаре, в. Белякова 2007, 114–131; Цибранска-Костова 2011, 259–410. О значају овог састава за друштвену историју, Бојанин 2005, 26–27, *passim*.

37 Рукопис се чува у Државном историјском музеју у Москви. Павлов, 1897², 41, имао га је у виду као један од два најстарија рукописа и датирао га у крај XIV века. Каснија анализа водених знакова показала је да потиче из нешто раније историјске епохе. Преглед истраживања филиграна, в. Турилов 2005, 319.

38 *Архивски номоканон*. Листа најстаријих рукописа бугарске редакције који садрже „Номоканон“ Псеудо-Зонаре овим није исцрпљена. Она укључује још два црквеноправна зборника, један из треће четвртине XIV века и други из око 1400. године, Найденова 2011, 62; Цибранска-Костова 2011, 272, 545, 546.

39 Писан је на хартији која садржи филигране из 1447. 1465 и 1455. год, Х. Кодов 1969, 95–96.

40 На основу воденог знака *Рукавица састављених прстију са цветом* могући настанак рукописа смешта се у прве године XVI века. Филигранска анализа чува се у архиви Археографског одељења НБС и у овом раду је наведена захваљујући љубазности археографског саветника мр

релативно је велик – поготово оних из XVI и прве половине XVII века – наспрам једва приметног броја грчких, што је својевремено подстакло Павлова, Алмазова и друге на закључак да је овај тип епитимијног номоканона био знатно присутнији у пастирској пракси словенских цркава.⁴¹ Павлов је указао и на податак да је поменути црквеноправни састав ушао у требнике штампане у Горажду и Милешеву.⁴²

Епитимијни номоканон Псеудо-Зонаре не садржи систематски одабир званичних, канонских првила светих отаца, васељенских и помесних сабора (са или без тумачења), већ представља „покајничку књигу“ са црквеноправним текстовима који се тичу, као што је у наслову истакнуто, различитих друштвених слојева и група.⁴³ У пастирску праксу Цркве непосредније је укључен здруживањем са требничким садржајем у једну рукописну књигу (БАН №53), познату у науци као „требник са епитиминим номоканоном“.⁴⁴ Јеромонах Љубавић је ишао стопама својих претходника. Истовремено, нашао се пред избором – који од више различитих састава пенитенцијалне садржине шампати? Од краја средњег века „Номоканон“ Псеудо-Зонаре је углавном умножаван у посебним зборницима црквеноправног садржаја.⁴⁵ У требницима је, најкасније од половине XIV века, преовлађивала једна друга врста епитимијних текстова знатно мањег обима („номоканунци“) и лако уклопљива у већу рукописну књигу.⁴⁶ Теодор се определио за садржајније и боље организовано штиво са прилагодљивом структуром због ограниченог обима књиге на чију су израду утицале конкретне финансијске прилике.⁴⁷ Структуру „Номоканона“ чини више тематских целина раздвојених на посебна поглавља која су се међусобно могла комбинovati. Релативно слободан однос према садржају омогућава, као што је напред речено, неканонско обележје ове врсте књижевног текста. У рукописној традицији присутне су његове дуже и краће верзије или су се поједина поглавља уклапала у различите црквеноправе текстове.⁴⁸ Највећим делом текст садржи заповеди, забране, упутстава и

Миланке Убипарип. За датирање поменутог типа филиграна, видети Станковић 2010, №700–707.

41 Павлов, 18972, 41–42; Алмазов 1902, 81. Истог мишљења је био и Zachariä von Lingenthal 1881, 23–24. У новије време сличне ставове је изрекла и Белякова 2007, 127 сатрајући овај правни споменик „важним источником по историји правовой традицији славјанских цркви“.

42 Павлов 1987, 42.

43 Можемо се сложити са Белякова 2007, 126 која каже да „таким образом, пред нами собрание церковных правил разного происхождения, объединенных в устойчивое собрание. Среди них есть как псевдоэпиграфические, так и действительные соборные правила“.

44 „Номоканон“ представља углавном издвојен, други део требника, што је преузето касније и у горажданској радионици. Постоји више требника српске редакције из XV века који садрже мањи или већи део грађе из „Номоканона“ Псеудо-Зонаре. У НМО М–96 из прве трећине столећа, текст није јединствен и целовит, већ измешан са различитим црквеноправним саставима, Мошин 1971a, 118–120. Слично је и са друга два рукописа из истог столећа – ЦИАИ №177 (филиграну из 1468), Гошев 1927, 346–347; Райкова 2008, 32 и Хил. №169 из последње деценије XV века (за датирање Станковић 2007, 340) – у којима није учињена јасна подела на требнички и црквеноправни део рукописа.

45 О томе сведоче сви поменути бугарски рукописи XIV века и рукопис САНУ №29.

46 Јагић 1874, 127–151; за поменуте саставе в. Бојанин 2012b, 163–181.

47 За разлику од раније две књиге, приликом израде ове последње штампарија Љубавића са суочавала са извесним потешкоћама, о чему сведочи, како је приметила Мано-Зиси 2008, 205, „штедљивост простора у слогу и скоро потпуно одсуство декоративних елемената“.

48 Класификација „скраћени“ (епитимијни) номоканон устаљена је у описима и инвентарима рукописа. Словенске рукописе Номоканона Псеудо-Зонаре који се чувају у Бугарској пописала је Найденова 2008, 57–58. У свом сводном инвентару Богдановић 1982, 69–70, 108–113 не прави разлику међу епитимијним номоканонима.

поуке, указујући на практични значај књиге чије су теме одговарале свакодневици парохије средњег века и касније Османског царства. Описујући његов садржај, руски научник Алмазов је изнео не баш ласкаво мишљење да је „Номоканон“ намењен друштвима удаљеним од „цивилизованог центра“, тј. „сеоској средини“.⁴⁹ За издавача штампаних књига из XVI века то је била садржајна и поучна, економски исплатива књига намењена да попуни празнине у књижном фонду парохијских и других цркава.

Епитимијни номоканон у Горажданском молитвенику

„Номоканон“ јеромонаха Теодора има нешто другачији наслов: Sq bм#q ро;паcmq правило st#Qih ap#slq. i stJihq prypod#bnJihq i bg#onosnihq wt#cq naJihq z#, go sqbora w ɛrewhq i w lJdehq mɪrskQhq. zapovydq vsakQE.⁵⁰ Он отпочиње вербалним зазивањем Божјег имена и уместо позивања на ауторитет свих седам васељеских саобра истиче само седми, а намену књиге сужава на јереје и „људе мирске“. Иако измењен, наслов не указује на други пенитенцијални састав. У употребу улази већ првих деценија XVI века, о чему сведочи Гораждански требник, и тек од друге половине истог столећа преовлађује у јужнословенској рукописној традицији. Занимљиво је приметити да из времена штампања Требника потиче шест рукописних књига, три „Законика“ и три требника, у којима је садржај „Номоканона“ Псеудо-Зонаре различито представљен и који се сви заједно, по наслову и структури текста разликују од „Горажданског номоканона“.⁵¹

Већина карактеристичних поглавља нашла се у Љубавићевом требнику.⁵² Њихов садржај је издвојен насловима штампаним црвеним словима (осим првонаведеног): №1 азъ петръ и павъ апѣлы хъѡ. заповѣдоуѡмъ ракоѡмъ хъѡѣмъ ѡ дѣлани члѣскихъ (267’); №2 w pɪnoʃeni cr#kovnymq (268’); №3 slovo tako/de w st#ymq pri;e(en)ʃi (268’); №4 pakQ se zapovydi inQ i zakonJihq knigq i sqrodstvQ (269’); №5 w vqzbranenJihq (270’); №6 stepenq prqvʃi (271); №7 a se w bra;nQihq ro/dakohq (272’); №8 w stepenyhq (273); №9 w dh#ovnomq wc#i (275’); №10 stepenQ sqrod'stvomq i w bracy zakonomq. i/c bezakona posagaJimq i w razli;ʃi sqrodstva (276); №11 w mɪrqcinahq E/c ne |sti (278); №12 w pametotvorenJi mɪrqtvJihq (281); №13 O pɪlnstvy slovo (285’); №14 w /enahq stepenq prqvaa

49 Алмазов 1902, 82. Слично мишљење о садржају ове књиге исказала је Белякова 2007: 126 примећујући „что эти тексты создавались специально для христианизированного населения Балкан с целью адаптации христианской культуры к нормам варваров.“

50 *Молитвеник 1523*, 265’.

51 „Законик“ САНУ №29 нема сачуван наслов и по садржају припада старијем типу, док је наслов „Законика“ Дечани №116 (филигран из 1525–1535, *Опис*, 482–485) контаминиран једним од поглавља које преовлађује такође у старијим преписима („о родитељима и деци“). „Законик“, други део тзв. Барањског рукописа УБ №39 из двадесетих година XVI столећа (за датирање Стефановић, 1997: 84–85) садржи одабране делове поглавља и мање групе заповести уклопљене са другим пенитенцијалним текстовима. На сличан начин инкорпориране делове (без наслова) има и поменут требник Хил. №169 (в. нап. 44). Друга два рукописа, исто требници, један из 1526. године (БСП №171, за датирање Ранковић 2012, 45) и други из око 1530. године (МСПЦ Грујић, 3-І-63, за датирање Гроздановић-Пајић 2015, 35) имају старију верзију наслова, али не и исту структуру текста.

52 Наведена поглавља, ако не сва заједно, налазе се у највећем броју старијих рукописа Епитимијног номоканона Псеудо-Зонаре. Њих садрже најстарији сачувани рукописи, као што су ГИМ Хлудов №76, ЦИАИ №1160 и БАН №53. Увид у садржај првопоменутог рукописа на основу описа Белякова 2007, 117–119 и више фотографија објављених у Николова 1999, фото 76–81.

(286); №15 w ɛrɛwhq zapovydQi (293).⁵³

Попис наслова указује на пенитенцијални састав који је био намењен мирјанима и световном окружењу, онако како је оно било сагледано из црквеног угла. Његове текстове не представљају само заповеди и епитимије, већ добрим делом, уобичајено за ову врсту састава, и упутства свештеницима за обављање њихове пастирске праксе. Тридесето поглавље Горажданског молитвеника отпочиње једним од најкарактеристичнијих текстова Псеудо-Зонаре, а то је посебна верзија *Правила Св. Петра и Павла* из Осме главе Апостолских конституција.⁵⁴ Апостоли се обраћају верницима свечано и одлучно, при том веома карактеристично, употребом личне заменице у првом лицу јединине (како у грчком тако и у словенском тексту): азъ петръ и павль апстлы хѣѣ. заповѣдоуѣмъ рабомъ хѣѣмъ ѿ дѣлани члѣскыхъ.⁵⁵ Апостоли поручују да се празници морају поштовати безусловним прекидом обављања свих послова да би се време благодана провело у молитви. За разлику од првобитне верзије *Правила*, субота је представљена као радни дан, али није у потпуности изједначена са другим данима седмице. Тог дана се са послом престајало већ у подне или рано поподне („осмог часа“) и са њиме изнова отпочињало тек у понедељак ујутро. На овај је начин у Епитимијном номоканону Псеудо-Зонаре дефинисан један „дуги дан“ који је обележавао почетак и крај седмичног циклуса.⁵⁶ Нерадно време недеље издвојено је као основни модел за поштовање благодана на годишњем нивоу – пописани су Господњи, Богородичини и већи светачки празници – које је требало такође хрании такође и недѣлю.⁵⁷

Сегментација времена на нивоу седмичног и годишњег циклуса имала је и приватно обележје, сагледано у контексту животног циклуса појединца. Посебна пажња посвећена је сећању на преминуле у времену непосредно после сахране покојника и на годишњем нивоу. У тексту који се може сврстати у оне особене за наш „Номоканон“ (№12), наведени су помени у трећи, девети, двадесети и четрдесети дан по смрти, на пола године и годину дана, док су за задушнице одређене суботе месопусна и сиропусна, као и субота пред Педесетницу.⁵⁸ То је верзија која се налази у скоро свим преписима, независно од времена њиховог настанка.⁵⁹ Међутим, постоји и једна друга, са садржајнијим списком, у који је убројана Лазарева субота и са извесним терминолошким особеностима, као што је назив „русална субота“ за задушнице пред

53 *Молитвеник 1523*. Садржај „Номоканона“ објавили су Немировский 1998, 393; Nemirovskij 2001, 384 и Мано-Зиси 2008, 221–222. Преглед садржаја поново штампаног текста у Милешевском требнику, Цибранска-Костова 1994, 67–82.

54 Бојанин 2005, 47–48; Бојанин 2011, 311–314. Основна верзија се налази у Светосавском номоканону, *Законоправило*, 162–167, мада је текст преведен у првом столећу словенске писмености и у другачијој редакцији превода садрже је различити зборници, међу којима је и ЦИАИ №1160, *Архивски номоканон*, 107б.

55 *Молитвеник 1523*, 265^в; Cotelerius 1677, 68. Ова појава није карактеристична за цео текст, те је у њему употребљен и одговарајући облик заменице – „ми“, *Молитвеник 1523*, 292, 295. Слично обележје има и најстарији сачуван препис ГИМ Хлудов №76, уп. Белякова 2007, 123.

56 Бојанин 2011а, 312–313. Словенски текст је знатно садржајнији од грчког, v. Cotelerius 1677, 68.

57 Бојанин 2005, 48. Већи или мањи празници у години разликовали су се по дужини празновања: *Молитвеник 1523*, 266. Поређење листе празника коју садржи верзија из Светосавског номоканона и рукописа ГИМ Хлудов №76, Белякова 2007, 121–122.

58 *Молитвеник 1523*, 281. У *Правилима Петра и Павла* из Светосавског номоканона објашњена је симболика одржавања помена у трећи (успомена на Васкрсење), девети (ради успомене живих и умрлих) и четрдесети дан (као што су Јевреји туговали за Мојсијем), *Законоправило*, 165. О данима одређеним за даћу и задушнице у хришћанској цркви, Мирковић 1961, 281–282.

59 Исти текст у другачије организованом саставу Псеудо-Зонаре објавио је Смирнов 1914, 144.

Духове (БАН №53 и САНУ №29).⁶⁰ Поштовање прописаних дана у вези с даћом сматрано је „убичајеним“, али су неки дани (као двадесети дан) могли бити и прескочени. Обе праксе су забележене у изворима из нешто раније епохе, у документима Стефана Лазаревића (1389–1427) и Ђурђа Бранковића (1427–1456).⁶¹

Скоро половина садржаја „Горажданског номоканона“ (№4–№10) посвећена је дефинисању и регулисању сродничких односа. Изгледа да је за јеромонаха Теодора сродство била необично важна, не само црквена већ и шира друштвена тема. Познато је да су сроднички односи били уткани у темеље друштвеног деловања појединца. Брак и кумство су се налазили у центру стратегије „умрежавања“ породица и за црквене ауторитете било је од посебног интереса да контролишу поменуте области друштвеног живота које су, са своје стране, сматрали посебно светим (Света тајна крштења, Св. тајна брака). Број брачних веза требало је ограничити, указати на забрањене бракове и инцестуозне односе („крвомешенија“). Утврђена је старосна граница за ступање у брак (за мушкарца 15, жену 12 година), а његово склапање стављено у надлежност родитеља или родитеља и јереја.⁶² Неопходно је било познавање основне класификације сродничких односа – крвно, афинално (сродство по браку, „сватство“) и духовно сродство – као и њихово одређивање рачунањем према степену, односно броју рођења, које није преовлађивало у свету лаика.⁶³

Другу групу чине текстови који се углавном тичу непосредне покајничке праксе. Она је представљена у епитимијама (забране причести), покајању, посту и дневним поклонима. Реч је углавном о тарифном систему кажњавања где је за одређени грех прописана одређена дужина поборе. Пошто је грех сагледан као стање болести, можемо употребити Брандичев израз о „покајничким књигама“ као о некој врсти „духовне фармакопеје“ (*spiritual pharmacopeia*).⁶⁴ У појединим случајевима претило се анатемом и Божјим гневом, или су могле бити присутне и световне казне (имовинска, телесна и смртна казна), било као алтернатива било као допуна прописаној епитимији.⁶⁵ О режиму поштовања посних дана од стране покајника посвећено је једно од поглавља (№3), основна улога духовника у пенитенцијалној пракси описана је у посебном поглављу (№9) или су на још неколико одвојених места (№3, №14) дати духовнику важни савети, на пример, како исповедити жену.⁶⁶

60 Бојанин 2005, 203–210. За разматрање појма русалија на основу других извора видети раад Јовановић-Стипчевић 1981, 231–298.

61 Јовановић 1999–2000/2001, 131–133 у свом раду је анализирао четири документа поменутих владара и њихову лексику.

62 *Молитвеник* 1523, 270', 276', *passim*.

63 О рачунању сродства према степену и колену у средњовековној Србији, в. С. Бојанин 2012а, 434–437.

64 Brundage 1995, 25.

65 Има неколико таквих заповеди: ко се не ожени девојком коју је обљубио, кажњаван је деветогодишњом епитимијом уз 300 дневних поклона и одузимањем имања у корист остављене особе, *Молитвеник* 1523, 283, док је смртна казна прописана за жену која би напустила хришћанску веру, Исто, 291. На основу материјала из старијих преписа Псеудо-Зонаре разматрани су могући извори из световног права, Белякова 2007, 125–127; Цибранска-Костова 2011, 280–292. Поједини аутори вероватно с правом сматрају, Белякова 2007, 120, 126 да „Номоканон“ Псеудо-Зонаре не би требало означавати као „епитимијни“, пошто представља компилацију црквених епитимија и световних казни. У том погледу, питање није сасвим једноставно, јер је таква врста штива била превасходно намењена духовнику и свештенику. Највећи број епитимијних компилација садржи извесне световне казне, често и јавну осуду преступника, што је одговарало историјским и друштвеним приликама у којима су ти састави компилирани и коришћени.

66 *Молитвеник* 1523, 287.

Највећа група забрана тиче се основне тематике пенитенцијалних зборника, а то су сексуални преступи. У њих спадају „малакија“ (мастурбација), блуд, прељуба, „кромешеније“, „мужелоство“ и „женска малакија“ (истополни односи), скотолоштво и др. Они су у Горажданском требнику детаљно обрађени и класификовани у његовом трећем и тридесетом поглављу, односно у упитнику Чина исповести и у више поглавља Епитимијног номоканона. Духовник је био у обавези да се распита о свим детаљима, како би прописао одговарајућу епитимију.⁶⁷ Тежина греха је зависила не само од учињеног дела, већ и од узраста починиоца, његовог брачног статуса и улоге у сексуалном чину.

Особено поглавље горажданског Псеудо-Зонаре представља оно у којем се актуелизује концепт чисте и нечисте хране (№11). У основи, концепт не обухвата хигијенске услове чувања хране и њене обраде, већ исказује верске и моралне ставове и погледе.⁶⁸ У саставу се понавља новозаветна забрана једења крви, удављене животиње (која није убијена испуштањем крви) и хране жртвоване идолима (Дап 15: 20), која води порекло из Старог завета (1 Мој. 9) и које су усвојене у канонском праву.⁶⁹ Из канонског права су преузете и забране заједничког обедовања са нехришћанима, Јеврејима, и неправославним верницима, као што су Јермени, Павликијани и други јеретици. Оне су детаљно представљене у виду опомена, претњи изопштењем и неопходног „очишћења“ кроз црквени обред.⁷⁰ У појединим елементима концепт нечистог у исхрани знатно је проширен у „Номоканону“ Псеудо-Зонаре, обухвативши месо многих животиња. У тарифном систему кажњавања нечисто месо није било подједнако нечисто, што се истовремено одражавало на моралну квалификацију учињеног дела. У мањи грех се убрајало узимање меса „нечистих“ птица (једногодишња епитимија) и све су оне побројане ради упозорења верницима. То су гавран, врана, чавка (*галица*), кукавица, крагуј, орао и гaleb. Четвороструко тежим грехом се сматрала употреба меса „нечистих“ животиња које се крећу по земљи и оне су, из истих разлога, детаљно пописане: вук, лисица, мечка, пас, мачка, јеж, пацов, куна, веверица, змија, корњача, питоми и дивљи коњи и магарци.⁷¹ Наведени концепти чистог и нечистог, пренети на раван друштвене комуникације означавали су поделу на људе са којима се није смело обедовати и поделу хране на ону која се није смела јести. Забрана конзумирања крви и листе нечистих животиња пружали су могућност свештенику да утиче на састављање дневних obroка својих парохијана, изван уобичаје цикличне смене посних и мрсних дана. Наравно, уколико са њима није делио сличне вредности и погледе.

Карактеристичним текстовима Епитимијног номоканона припада и листа грехова који на посебан начин описују друштвене односе у локалној средини руралног обележја (№13) у каквој је живела огромна већина људи средњег века и, касније, Османског царства. Листа обухвата мање и веће преступе, као и извесне карактерне особине људи, представљене у лику грешника и дужини епитимије: „паметозлобник“, тј. злопамтило (једна година и 12 поклона), клеветник (две године и 18 поклона), ко

67 *Молитвеник 1523*, 287’.

68 О категоријама чисто и нечисто као моралним концептима у друштвеном и верском животу, в. *Daglas 2001²*, *passim*.

69 О проблематици једења крви, в. *Бојанин 2011b*, 268–271.

70 *Молитвеник 1523*, 280–280’. Подаци из овог текста су сагледани као део шире проблематике в. *Найденова 2013*, 319–329; *Naydenova 2014*, 88–93.

71 *Молитвеник 1523*, 279. Забрана конзумације нечистих животиња из „Псеудо-Зонаре“, представљена је у оквирима основних истраживања две недавно објављене књиге, *Цибранска–Костова 2016*, 285–300 и *Николов 2016*, 152–153. У првој је сагледана у контексту утицаја сатрозоветне Треће Мојсијеве књиге, у другој, у светлу антилатинских текстова.

лажно сведочи (3 године и 24 поклона), „ругатељ“ (једна година и 15 поклона); или онај који је „преорао туђу њиву ралом“ (4 године и 16 поклона), крао стоку (пет година и 300 поклона), крао кокошке или јаја (једна година и 36 поклона) или воће (шест месеци и 15 поклона на дан).⁷² Наведене заповеди прилично добро илуструју одавно изречене ставове о утицају народних схватања на ову врсту црквеноправног штива намењеног лаицима, које је, како каже Гуревич, било „инфицирано“ фолклором.⁷³

Прожимање клирикалних и општих, лаичких погледа, недвосмислено је исказано у класификацији греха заснованој на родним разликама. У посебном поглављу (№14) издвојени су греси означени као женски, својствени само женама. Углавном су представљени као сексуални преступи, пре свега прељуба и као умеће руковања биљем, намењено тровању мужа или абортусу.⁷⁴ За клирике који су познавали Свето писмо грешница се поистовећивала са Далидом и Језавељом,⁷⁵ док је на нивоу општег знања била изједначена са вештицом и мором, натприродним женским бићима које је свештеник, такође, „везивао“, прву на деветогодишњу а другу на петогодишњу епитимију.⁷⁶ Ипак, најтежи женски греси захтевали су казну анатеме, потпуно одстрањење преступнице из црквеног и друштвеног живота заједнице. У њих углавном нису спадала кривична дела, већ одређени видови понашања жене који су обележени као „ђаволски“, јер су реметили устаљене концепте и односе у патријархалној средини – шишање косе на кратко, „непослушност“ према мужу или бекство од мужа због, како се каже, „мржње“ према животу „у заједници са мушкарцем“,⁷⁷ да наведемо неке од њих.

„Гораждански номоканон“ у штампаној и рукописној књизи

У науци је својевремено изречена тврдња да је штампарија Љубавића била монашка и да је штампала књиге „монашког карактера“. Тада је указано на неколико уобичајених књижевних израза из поговора њених књига и на чињеницу да је њен власник Теодор Љубавић боравио у Хиландару у потрази за текстовима које ће штампати.⁷⁸ Међутим, постојање Горажданског молитвеника са епитимијним номоканонем о чијем је саставу, намени и функцији било речи, такву тврдњу чини ирелевантном. Та је књига, видели смо, била намењена пре лаичким срединама него затвореним монашким заједницама.⁷⁹ У поговорима својих књига јеромонах Теодор се представио не само као несвакидашње образован свештеник већ и као даровит књижевник. У науци је указано на књижевну вредност његовог састава „Мољеније Ђура Љубавића ка часним презвитером“ који је написао у име свог преминулог брата и штампао у поговору Служабника 1519. године.⁸⁰ Несумњиво добар познавалац писане речи, Теодор је пажљиво радио на стварању садржаја својих књига, не штедећи личног труда и материјалног трошка. У поговору Псалтира с последовањем обавештава читаоца

72 *Молитвеник* 1523, 285–285’.

73 Гуревич, 1987, 22.

74 Трвачица је била осуђена на кајање до краја живота, а жена која је учинила абортус, на осам година и 367 поклона дневно, с тим да је лишена погребња уколико би преминула у току наведеног периода, *Молитвеник* 1523, 291’.

75 *Молитвеник* 1523, 288’.

76 *Молитвеник* 1523, 291’.

77 *Молитвеник* 1523, 288’, 289.

78 Медаковић 1958, 31.

79 Не би требало занемарити општепознату чињеницу да у време Османског царства локални манастири добијају све већу улогу у одржавању црквеног живота у свету лаика.

80 *Литургија* 1519, 97. О овом књижевном саставу, Трифуновић 1967, 55–57. Уп. Летић 2008, 78–95.

да је посетио Хиландар на Светој Гори Атонској, где је одабрао одређене текстове (чија имена наводи) које је уврстио у своју књигу.⁸¹ Овај сажет, али прилично информативан податак недвосмислено показује да се у пословима штампања Теодор није одређивао за једну рукописну књигу чији би садржај умножио новом технологијом. Вероватно је са сличном пажњом одабрао и саставе за Молитвеник, међу њима и Епитимијни номоканон Псеудо-Зонаре. Можда је у тој фази посла од знатне помоћи био *дијак* Радоје, који је потписан у последњој реченици необично кратког поговора.⁸²

Гораждански молитвеник је производ једне приватне штампарије и напора њеног власника и његових сарадника. Укључивши у његов састав епитимијни номоканон, јеромонах Теодор је понудио нови образац штампаног требника. Књига је била релативно добро прихваћена у штампарским круговима и изнова је штампана у румунском граду Трговишту (1545. године)⁸³ и у нешто проширеном издању у Манастиру Милешеви (1546. године).⁸⁴ О њеном даљем животу углавном нема непосредних података, те је од необичне важности запис из 1581. године према којем је, „Молитвеник Љубавића“ (molitavnik ljubavica), заједно са друге четири рукописне књиге био поклоњен Манастиру Шудикову.⁸⁵ Не знамо какав је одјек имао Молитвеник са „Номоканоном“ у круговима српских црквених власти пре и после обнове Пећке патријаршије, нити о односу представника српске цркве према поменутом два типа требника. Вероватно је штампани требник делио судбину српске ћириличне штампане књиге, која није доживела ни приближно сличан успех (број штампаних наслова, тираж, учесталост нових издања) као штампана књига у земљама западне и централне Европе XVI века. Она није постала средство „масовне“ репродукције одређених схватања, погледа, правила и образаца, те су домети њеног утицаја остали у оквирима раније, средњовековне рукописне књиге.

Напред је указано на то да у рукописном наслеђу које је непосредно претходило и следило штампању Горажданског требника није познат Епитимијни номоканон Псеудо-Зонаре са истим одабиром и сличним распоредом садржаја. Тим поводом не би требало извлачити далекосежне закључке, али оно што изазива пажњу јесте податак да од друге половине XVI столећа постоји све већи број преписа Епитимијног номоканона са познијим типом наслова и веома сличном, чак и истом структуром какву има „Гораждански номоканон“.⁸⁶ Постоји ли директна веза између штампане књиге и позније рукописне традиције ове „покајничке књиге“? Односно, да ли се старија рукописна традиција преносила независно од штампане књиге? Одговор зависи од сваког појединачног рукописа. У садашњој фази истраживања важно је указати на две битне појаве – на преписе епитимијног номоканона који садрже исти текст као гораждански састав и на значај Љубавићевог штампаног требника у традицији рукописне књиге. У том погледу, можемо указати на неколико веома занимљивих и поучних примера.

Постоји више различитих података који показују да штампана књига није била

81 *Псалтир с последовањем* 1521, 350'–352.

82 Молитвеник 1523, 296'. Помињање дијака Радоја у последњој реченици поговора подстакло је Мано-Зиси 2008, 204 да изнесе претпоставку да је Љубавић у току штампања књиге преминуо и да је посао завршио поменути Радоје.

83 Радојичић 1958, 290; *Пет векова штампарства*, 97–98; Чурчић 2008, 359.

84 Видети примерак књиге Милешевски требник, НБС И 14.

85 Nemirovskij 2001, 386; Чурчић 2008, 344.

86 Треба приметити да је извесан број нама познатих рукописа са Епитимијним номоканоном Псеудо-Зонаре уопштено датирани у XVI век и да њихово прецизније датирање може да укаже на нове чињенице.

изолирана у свету рукописне књиге. Заправо, она је у њега била инкорпорирана.⁸⁷ То је важна чињеница коју треба имати у виду приликом разматрања утицаја штампаног текста у култури и друштву у којем се књига умножавала преписивањем. Нама је данас познато више рукописа који поседују исту структуру поглавља као „Горажански номоканон“. Требник Копитар №26 са воденим знацима из шездесетих година XVI века поседује текст који се од штампаног разликује по својој дужини, пошто се излагање материје продужава изван „горажданских“ оквира.⁸⁸ Друга два рукописа позната су нам само делимично, на основу њиховог описа, према којем садрже „Номоканон“ исте структуре као и штампана књига.⁸⁹ Значајнији пример је рукописни део из конволута старе збирке Архива САНУ №79, који је вероватно настао током девете деценије XVI века⁹⁰ и садржи у потпуности исти текст какав је објавио јеромонах Теодор. Почиње истим насловом, редослед поглавља је исти као и њихов садржај у којем је распоред забрана исти (неке су изостављене, као у горажданском или милешевском тексту), и све то са једном разликом (а да није реч о ортографији или омашкама у преписивању), која се препознаје у завршној формули рукописа: *kwncq semou zakon#wku.*⁹¹ Ствар чини још занимљивијом податак да је други део конволута штампани Требник Божицара Вуковића (1538–1540). Тако је, у одређеном историјском тренутку, венецијанска књига била допуњена саставом који никад није поседовала, а можда јој је недостајао.

Утицај штампане „покајничке књиге“ сагледава се сразмерно значају који је имао Љубавићев требник, а тај се значај препознаје у реверзибилном порцу репродуковања штампаног текста у рукописну књигу. У науци је недавно показано да део конволута БСП №7, на хартији из 1550/1560, садржи одређене чинове и молитве преписане из Горажданског или Милешевског требника.⁹² Сличних примера има више, што се може препознати у појединим описима рукописних фондова.⁹³ Најзначајнији пример на основу којег процењујемо значај Требника из Горажда у црквеном животу XVI и XVII столећа представља рукопис БСП №32, датиран оквирно у средину XVI века.⁹⁴ Он у целини представља препис Требника јеромонаха Теодора Љубавића, и то не обичан препис, јер садржи више штампаних листова (30 листова из поменуто књиге)

87 Ова појава је примећена у више наврата, углавном у вези са књигама из цетињске штампарије. Тако, на основу једног записа знамо да је постојало штампано Четворојеванђеље Црнојевића које је послужило као предлог рукописној књизи, *Пет векова српског штампарства*, 208–210. Слично је било са штампаним Октоихом првогласником преписаним 1518. године, Медаковић 1958, 183 или са пасхалијама из Црнојевићевог псалтира, Грбић 1989/1994, 127–138. За још неке примере в. Грбић 2015: 277–278.

88 Уп. Мошин 1971б, 177–178.

89 Један требник потиче из осме деценије XVI, Мошин 1955, №175, 233–234, а други из друге четвртине XVII века, Мошин 1971б, №52, 57–58.

90 Мано-Зиси 1984–1985, 304 рукопис је идентификовала као „Крмчију“ и датирала према филигранима из 1569. до 1580. године.

91 САНУ №79, л. 299б.

92 Грбић, Шкорић 2015, 232–233, 272–284. За датирање према филигранима в. Станковић 2015: 341–353. Овом приликом се захваљујем госпођи мр Душици Грбић која ми је указала на постојање фототипског издања поменутог требника: *Евхологион. Фототипско издање*, Библиотека Српске Патријаршије, Београд 2011.

93 На основу описа можемо издвојити три требника, поменути Мошин 1971б, №52, 57–58 (в. нап. 89), НБИБ №84 из 1592. године (Цонев 1920, 52–53) и ЦИАИ №55 (Спространов 1900, 88–89) писан на хартији из 1610/1620 (Станковић 1999, 224), који садрже више чинова, молитви са истим насловима (у другој књизи је јаче присуство говорног језика) и редоследом, и епитимијни номоканон као у Горажданском и Милешевском требнику.

94 Бодановић 1982, №1590, 110; Ранковић 2012, 35 са примедбом „има штампане додатке српских штампарија XVI века“. Приликом нашег истраживања користили смо микрофилм НБС А 2825.

према којима је „кројена“ страница рукописне књиге.⁹⁵ Ти подаци недвосмислено указују на значај горажданског типа требника и истовремено документују процес преноса текста између два слична и истовремено различита медија. Са своје стране, постојање требника БСП №32, заједно са штампаним књигама у Трговишту и Милешеви, на упечатљив начин потврђује чињеницу да је јеромонах Теодор саставио прилично утицајну књигу.

Извесно је то да је штампани Молитвеник Теодора Љубавића са ограниченим тиражом и поновљеним издањима различитих штампарија представио Епитимијни номоканон Псеудо-Зонаре као важну књигу у пастирској пракси јужнословенских цркава у првим вековима Османског царства. Љубавић је вероватно преузео – питање о његовом учешћу у стварању компилације је и даље отворено – постојећи текст „Номоканона“ и штампањем га умножио, што представља његов допринос у ширењу овог типа „покајничке књиге“. Штампани текст је за последицу имао присутност састава у поменом облику у јужнословенским рукописним књигама каснијег времена. Можда је одлука некадашњег венецијанског штампара и власника горажданске радионице допринела да ова пенитенцијална књига не буде потиснута од једне друге, која се у српскословенском преводу појавила у XVI веку и штампала више пута у руским земљама током прве половине XVII века. У науци је та друга књига позната по њеном савременом издавачу Алексеју Павлову⁹⁶ и наслову који је понела у Павловљевом издању, „Номоканон при Великом Требнику“.⁹⁷

Извори и литература

Скраћенице

БАН – Бугарска академија наука, Софија.

БСП – Библиотека Српске Патријаршије, Београд.

ГИМ – Государственный исторический музей, Москва.

Дечани – Манастир Дечани.

ЈАЗУ (ХАЗУ) – Југославенска (Хрватска) академија знаности и умјетности, Загреб.

МСПЦ – Музеј Српске православне цркве, Београд.

НБИВ – Народна библиотека „Иван Вазов“, Пловдив.

НБС – Народна библиотека Србије, Београд.

НМО – Народни музеј, Охрид.

САНУ – Српска академија наука и уметности, Београд.

Синај – Манастир Св. Катарине на Синају.

УБ – Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, Београд.

Хил. – Манастир Хиландар на Светој Гори.

95 Рукопис је садржавао приближно исти број листова (данас неки недостају) као и штампани требник, а на његовој страници исписан је отприлике исти број редова текста. Многи састави, а међу њима и Епитимијни номоканон, налазе се на истим страницама обе књиге. Рукопис садржи и додатна 4 штампана листа преузета из Горажданског служабника.

96 Павлов 1897²; Zachariä von Lingenthal 1881, 23 га је зове „der von Pawloff herausgegebene Nomokanon“.

97 Као самостална књига штампана је у Кијеву и Лвову, да би касније од стране московских патријарха била придодата требнику, Павлов 1897², 55–60.

ЦИАИ – Църковноисторически и архивен институт към Българската патриаршия, София.

Извори – Необјављени

БАН №53 – Требник са Епитимијним номоканоном Псеудо-Зонаре.
БСП №32 – Требник са Епитимијним номоканоном Псеудо-Зонаре (микрофилм НБС А 2825).
БСП №171 – Требник са Епитимијним номоканоном Псеудо-Зонаре (микрофилм НБС А 4026).
Дечани №68 – Требник.
Дечани №69 – Требник.
Дечани №116 – „Законик“.
Копитар № 26 – Narodna in univerzitetna knjižnica – Kopitarjeva zbirka, Ljubljana.
МСПЦ Грујић, 3-I-63 – Требник са Епитимијним номоканоном Псеудо-Зонаре.
НБИВ №84 – Требник са Епитимијним номоканоном.
НМО М-96 – Требник са „скраћеним Номоканоном“ Псеудо-Зонаре.
САНУ №29 – „Законик“.
САНУ №79 – Требник.
Синај №17 – Требник.
УБ №39 – Барањски рукопис са текстовима Душановог законодавства и других црквеноправних састава.
Хил. №169 – Требник.
ЦИАИ №55 – Требник са Епитимијним Номоканоном Псеудо-Зонаре.
ЦИАИ №177 – Требник са Епитимијним Номоканоном Псеудо-Зонаре.

Извори – Објављени

Архивски номоканон. Български ръкопис от XIV век. Фототипно издание. Изданието подготовиха А. Кръстев и Ц. Янакиева. Шумен 2007: Университетско издателство

Законоправило светого Саве I, приредили и превели М. М. Петровић и Љ. Штавланин – Ђорђевић, Београд: Историјски институт, 2005.

Литургија 1519. Фототипско издање. Приредила К. Мано-Зиси, Горажданска штампарија 1519–1523. Књ. I. Београд – Источно Сарајево 2008: НБС – Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву (даље у тексту ФФ УИС).

Молитвеник 1523. Фототипско издање. Приредила К. Мано-Зиси. Горажданска штампарија 1519–1523. Књ. III. Београд – Источно Сарајево 2008: НБС – ФФ УИС.

Молитвеник Бурђа Црнојевића 1495/1496. Приредила К. Мано-Зиси. Фототипска издања 17. Подгорица–Цетиње 1993.

Псалтир с последовањем 1521. Фототипско издање. Приредила К. Мано-Зиси. Горажданска штампарија 1519–1523. Књ. II. Београд – Источно Сарајево 2008: НБС – ФФ УИС.

С. Смирнов (1914): *Древнерусский духовник. Исследование по истории церковного быта. Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины (Тексты и Заметки).* Москва: Издание Императорскаго Общества Истории и Древностей Российских при Московском универистете [Reprint: Gregg International Publishers Limited, England 1970].

А. Соловјев (1934/1935): Српска црквена правила из XIV века, *Гласник Скопског научног друштва* XIV, 33–42.

J. B. Cotelerius (1677): *Ecclesiae Graecae Monumenta I*. Paris, 68–158.

V. Jagić (1874): Sitna gradja za crkveno pravo. *Starine JAZU* VI, 112–156.

Литература

А. И. Алмазов (1902): *Законоправиљник при русском Требнике*. С.-Петербург.

Е. Бељакова (2007): О составе Хлудовског Номоканона (К историји сборника „Зинар“). *Старобългарска литература*, 37–38, 114–131.

Е. Бељакова (2009): О сербском переводе правил с толкованиями Иоанна Зонары. *Црквене студије* 6, 235–242.

Д. Богдановић (1982): *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (IX–XVII века)*. Београд: САНУ.

С. Бојанин (2005): *Забаве и светковине у средњовековној Србији (од краја XII до краја XV века)*. Београд: Историјски институт – Службени гласник.

С. Бојанин (2011a): Недеља као нерадни дан у средњовековној Србији. Р. Срђан (ур.). *Споменица академика Симе Ђирковића*, Београд, 307–335.

С. Бојанин (2011b): „Сказаније о писменех“ Константина Философа Костенечког као извор за народну културу средњег века. *Зборник радова Византолошког института* 48, 259–286.

С. Бојанин (2012a): Бракне одредбе Жичке повеље између црквеног и народног концепта брака. Б. Крсмановић, Љ. Максимовић, Р. Радић (ур.). *Византијски свет на Балкану I–II*. Београд: Византолошки институт САНУ, 425–442.

С. Бојанин (2012b): Пенитенцијални састави у дечанским требницима № 68 и № 69. Т. Суботин-Голубовић (ур.). *Дечани у светлу археографских истраживања*, Београд, 163–181.

С. Бојанин (2015): Рачvasti дуб и грбава крушка: дрвеће и сегментација друштвеног простора у средњовековној парохији. У: *Зборник радова у част академику Десанки Ковачевић-Којић*. Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 449–472.

Д. Грбић (1989/1994): Два преписа пасхалије из „Џетињског псалтира“ у србуљским рукописним књигама. *Црнојевића штампарија и старо штампарство*. Радови са научног скупа, Цетиње 11. и 12. мај 1989, Подгорица: ЦАНУ, 127–138.

Д. Грбић, К. Шкорић (2015): О Детлачком евхологиону из 1550/1560 и 1628 године. Р. Кузмановић (ур.). *Културно-историјски комплекс Детлак*. Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 231–287.

М. Гроздановић-Пајић (2015): *Рукописи Музеја Српске православне цркве. Збирка Радослава М. Грујића. Књ. II: Филигранолошки албум*. Београд: НБС.

И. Гошев (1927): Стари записки и надписи, *Годишник на Софийския университет, Богословски факултет* 4 (1926–1927) София, 335–378.

М. Димитрова (2012): Молитве на св. Трифон в требник № 167 от Хилендарския манастир. Светци и свети места на Балканите. Материали от международната конференция София, 14–16 јуни 2012. г., 2: Историја, културна антропологија, изкуствовзнание. *Старобългарска литература* 48 (2013) 328–351.

Г. Јовановић (1999–2000/2001): Обредна лексика у повељама деспота Стефана Лазаревића и деспота Ђурђа Бранковића. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књ. 65–66, св. 1–4 (1999–2000) Београд, 131–133.

Б. Јовановић-Стипчевић (1981): Русална среда у српском рукопису XIII века. У: *Текстологија средњовековних јужнословенских књижевности*. Београд: САНУ, 231–

В. Качановский (1897): Молитва с апокрифическими чертами „отъ злаго (вредоноснаго) дождя”. *Известия отделения русскаго языка и словесности ИАН* II–3, 608–610.

Х. Кодов (1969): *Опис на славянските ръкописи в Библиотеката на Българската академия на науките*. София: БАН.

М. Лазић (2013): Између патриотизма, побожности и трговине: мотиви издавачке делатности Божидача Вуковића. *Археографски прилози* 35, 49–102.

Б. Летић (2008): Књижевност у Херцеговини у првој половини 16. века. *Горажданска штампарија 1519–1523*. Књ. IV. Београд – Источно Сарајево: НБС – ФФ УИС, 63–96.

К. Мано-Зиси (1984–1985): Старе ћириличке штампане књиге у Архиву Српске академије наука и уметности. *Археографски прилози* 6–7, 291–335.

К. Мано-Зиси (1986): Зборници за путнике Божидача Вуковића у светлу сачуваних примерака. Ј. М. Миловић (ур.). *Штампарска и књижевна дјелатност Божидача Вуковића Подгоричанина*, Радови са научног скупа 29. и 30. септембар 1983, Титоград, 151–171.

К. Мано-Зиси (1993): Издање требника Ђурђа Црнојевића. Д. Ј. Мартиновић (ур.). *О Молитвенику Ђурђа Црнојевића из 1495/96*, Подгорица–Цетиње, 14–36.

К. Мано-Зиси (2008): Књиге Горажданске штампарије (1519–1523). *Горажданска штампарија 1519–1523*. Књ. IV. Београд – Источно Сарајево: НБС – ФФ УИС, 163–223.

Д. Медаковић (1958): *Графика српских штампаних књига XV–XVII века*. Београд: САНУ.

Л. Мирковић (1961): *Хеортологија или историјски развитак и богослужење празника православне источне цркве*. Београд.

В. Мошин (1964): Још о реконструкцији Црнојевићева Требника 1495. године. *Библиотекар XVI/3/4 (1964)* 199–204.

В. Мошин (1971а): *Словенски ракописи во Македонија I*, Скопје: Архив на Македонија.

В. Мошин (1971б): *Ћирилски рукописи у Повијесном музеју Хрватске. Копитарева збирка словенских рукописа и Цојсов ћирилски одломак у Љубљани*. Опис јужнословенских ћирилских рукописа, том I. Београд, 177–178.

Д. Найденова (2008): Каноничноправни текстове в състава на славянски ръкописи, съхранявани в български книгохранилища. *Palaeobulgarica* XXXII/4, 53–70.

Д. Найденова (2011): О работе над каталогом славянских юридических рукописей из собраний болгарских библиотек. *Современные проблемы археографии. Сборник статей по материалам конференции, проходившей в Библиотеке РАН 25–27 мая 2010 г.* Санкт-Петербург, 55–63.

Д. Найденова (2013): Евреите в каноничноправните текстове (Ръкописи 3-I-63 и 3-I-68 от сбирката на Груич в Музея на Србската православна църква в Белград). А. Николов, Г. Николов (съст.). *Средновековният българин и „другите“*. Сборник в чест на 60-годишнината на проф. дин Петър Ангелов. София: УИ „Св. Кл. Охридски“, 319–329.

Е. Љ. Немировски (1993): *Издања Божидача и Вићенца Вуковића, Стефана Мариновића, Јакова од Камене Реке, Јеролима Загуровића, Јакова Крајкова, Ђованиа Антониа Рампацета, Марка и Бартоломеа Ђинамиа, 1519–1638*. Црногорска библиографија Том I, књ. 2. Цетиње.

Е. Љ. Немировски (1996): *Почеци штампарства у Црној Гори (1492–1496)*.

Цетиње.

Е. Немировский (1998): Горажданский требник 1523 года. *Археографски прилози* 20, 379–398.

А. Николов (2106): *Между Рим и Константинопол. Из антикатолическата литература в България и славянския православен свят (XI–XVII в.)*, София.

С. Николова, М. Йовчева, Т. Попова, Л. Тасева (1999): *Българското средновековно културно наследство в сбирката на Алексей Худов в Държавния исторически музей в Москва. Каталог*. Консултанти Л. Мавродинова и Х. Миклас. София: Кирило-Методиевски научен център.

С. Новаковић (1877): Божидара Вуковића зборници за путнике. *Гласник Српског ученог друштва* 45, 129–167.

Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани, приредила, Н. Синдик, Београд 2011.

А. Павлов (1897²): *Номоканон при Большом Требнике*. Москва.

М. Пантић (1967): Прилози за историју старе српске књиге. *Зборник Музеја примењене уметности* 11, 51–54.

М. Пантић (2008): Српска књига у Горажду и Дубровнику до средине 16. века. *Горажданска штампарија 1519–1523*. Београд – Источно Сарајево: НБС – ФФ УИС, 17–25.

Пет векова српског штампарства 1494–1994: раздобље српскословенске штампе XV–XVII века, приредили М. Пешикан, К. Мано-Зиси, М. Ковачевић, Београд 1994: САНУ, Матица српска, НБС.

С. Петковић (1994): Илустрације и књижни украс у српским штампаним књигама XV–XVII века. М. Пешикан, К. Мано-Зиси, М. Ковачевић (ур.). *Пет векова српског штампарства 1494–1994: раздобље српскословенске штампе XV–XVII века*, приредили, Београд: САНУ, Матица српска, НБС, 25–52.

А. Попов (1872): *Описание рукописей и каталог книг церковной печати библиотеки А. И. Худова*. Москва, 200–201.

Ђ. Сп. Радојичић (1958): Горажданска штампарија, *Библиотекар* X, 289–290.

Ђ. Сп. Радојичић (1967): Манастир Милешева и сатаро српско штампарство прве половине XVI века. *Зборник Музеј примењене уметности* 11, 35–40.

З. Ранковић В. Вукашиновић, Р. Станковић (2012): *Инвентар рукописа Библиотеке Српске Патријаршије*. Београд: Библиотека Српске Патријаршије – ЈП Службени Гласник.

Б. Райков, Х. Кодов, Б. Христова (1986): Славянски ръкописи в Рилския манастир. Том I. София: Издателство наука и изкуство.

М. Райкова (2008): За един југозападнобългарски паметник от XV в, *Македонски преглед* XXXI/3, 29–46.

П. Симић (2008): Литургијске особености књига Горажданске штампарије. *Горажданска штампарија 1519–1523*. Књ. IV. Београд – Источно Сарајево: НБС – ФФ УИС, 131–161.

Е. Спространов (1900): *Опис на ръкописите в библиотеката при св. Синод на Българската църква в София*, София.

Р. Станковић (1999): Датирање српских рукописних књига у софијском Црквеном историјско-археолошком музеју III. *Археографски прилози* 21, 213–297.

Р. Станковић (2007): *Водени знаци хиландарских српских рукописа XIV–XV века*. Београд: НБС.

Р. Станковић (2010): *Водени знаци хиландарских српских рукописа XVI века*.

Београд: НБС.

Р. Станковић (2015): Водени знаци и датирање Евхологиона БСП №7. Р. Кузмановић (ур.). *Културно-историјски комплекс Детлак*. Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 231–287.

Д. Е. Стефановић (1997): Опис Барањског рукописа. *Законик цара Стефана Душана*. Књ. III. Београд: САНУ, 83–87.

Х. Тончева (2000): *Старобългарските молитви за всяка потреба в развоја на славјанската рѣкописна книжнина (до краја XIX в.)*. Пловдив.

Ђ. Трифуновић (1967): Мољеније Теодора Љубавића. *Зборник Музеја примењене уметности* 11, 55–57.

А. А. Турилов (2005): К истории тырновского „царского“ скриптория XIV в. *Старобългарска литература* 33–34 (2005) 305–328.

С. Ћирковић (1997): Ћириличко штампарство и култура Балканских Словена. *Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана*. Београд: Equilibrium, 455–469.

М. Цибранска-Костова (1994): Към характеристиката на първите печатни кирилски Номоканони (Номоканонът в Милешевския требник). *Македонически преглед* XVIII/3, 67–82.

М. Цибранска-Костова (2007): Етюди върху кирилската палеотипия XV–XVIII век. София: Издателство „Гутенберг“.

М. Цибранска-Костова (2011): *Покаяната книжнина на Българското средновековие IX–XVIII век. Езиково–текстологични и културологични аспекти*. Софија: БАН.

М. Цибранска-Костова (2016): *Старият завет като юридически източник. Наблюдения върху славјанската рѣкописна традиција*. София: „Издателство Валентин Трајанов“.

Л. Чурчић (1974): Старе српске штампарије у Турској и Аустрији. *Споменица посвећена 130-годишњици живота и рада Библиотеке Српске академија наука и уметности*. Београд: САНУ, 53–60.

Л. Чурчић (1991–1992): Српске штампане књиге до обнове Пећке патријаршије. *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 27–28, 185–212.

Л. Чурчић (1994): Видови и огранци раног словенског штампарства. М. Пешикан, К. Мано-Зиси, М. Ковачевић (ур.). *Пет векова српског штампарства 1494–1994: раздобље српкословенске штампе XV–XVII века*, Београд: САНУ, Матица српска, НБС, 9–24.

Л. Чурчић (2008): Горажданска штампарија у Трговишту у Румунији. *Горажданска штампарија 1519–1523*. Књ. IV. Београд – Источно Сарајево: НБС – ФФ УИС, 335–360.

J. A. Brundage (1995): *Medieval Canon Law*, London and New York: Longman.

M. Daglas (2001): *Čisto i opasno. Analiza pojmova prljavštine i tabua*. Prevod I. Spasić. Beograd 2001: Biblioteka XX vek.

A. Gurevič (1987): *Problem narodne kulture u srednjem veku*. Prevod L. Subotin. Beograd: Grafos.

D. Naydenova (2014): Anti-Armenian Polemics in Slavic canon law miscellany. *Études Balkaniques* L/3: Institut d'Études balkaniques & Centre de Thracologie, Sofia, 82–95.

E. L. Nemirovskij (1996): *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift. Band I: Inkunabeln*. Bibliotheca bibliographica Aureliana CXL. Baden-Baden: Verlag Valentin Koerner.

E. L. Nemirovskij (2001): *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift*.

Band IV: Die Druckerei von Božidar Goraždanin in Goražde und Venedig; Die erste Druckerei von Božidar Vuković in Venedig. Bibliotheca bibliographica Aureliana CLXX. Baden-Baden: Verlag Valentin Koerner.

E. L. Nemirovskij (2003): *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift, Band VI: Die zweite Druckerei von Božidar Vuković in Venedig.* Bibliotheca bibliographica Aureliana CLXXXVII. Baden-Baden: Verlag Valentin Koerner.

K. E. Zachariä von Lingenthal (1881): *Die Handbücher des geistlichen Rechts aus den Zeiten des untergehenden byzantinischen Reiches und der türkischen Herrschaft.* St. Pétersbourg.

Stanoje Bojanin

THE PENITENTIAL NOMOKANON OF THE GORAŽDE PRAYER BOOK (1525) IN THE WORLD OF PRINTED AND MANUSCRIPT BOOKS

The well not known text of the Goražde Prayer Book in the scholar circles of the early Cyrillic printed books – the Penitential Nomokanon of Pseudo-Zonaras – is presented in this study. Its importance has been examined on the several different issues. Firstly, the decision of hieromonk Theodor Ljubavić to print the Nomokanon which was not prevailing among the Penitentials of the late medieval Prayer Books is pointed out. Subsequently, the content and structure of the *Goražde Nomokanon* is analyzed and compared with the older and later South Slavic manuscript tradition of the Penitential Nomokanon of Pseudo-Zonaras.

There are a significant number of the manuscripts of the Penitential Nomokanon of Pseudo-Zonaras since the middle of the 16th century which have the same structure and content as the printed one. Whether or not using an already existing text of the Nomokanon, Theodor's printing shop published a book which became very influential. This book was reprinted in Trgovište, Romania (1545) and the monastery of Mileševa (1546). Presumptions of a possible influence of the *Goražde Nomokanon* on the late manuscripts could be supported by the existence of the printed Prayer Book in the same manuscripts tradition. The most striking evidence is Trebnik of the Library of the Serbian Patriarchate N. 32, dated around mid-16th century. It represented a complete copy of the printed Goražde Prayer Book altogether with its Nomokanon. This instructive example shows us that there were no greater barriers between the printed and manuscript books in the Serbian lands during the Ottoman era, where printing could not be sustained and a reversible process in book publishing took place. In this context, the manuscript heritage of the *Goražde Nomokanon* is possible, with or without the manuscript version of the Goražde Prayer Book.

